

„történelmi írásművének maradandó érdekessége Micheletnek abból a képességéből fakad, hogy egy olyan hagyomány iránt érzett érzelmi kötődés értelmét közvetíti, melynek ő maga is a részese volt”. (Patrick H. Hutton: *The Role of Memory in the Historiography of the French Revolution. History and Theory*, 1991, XXX, 1, 62.)

A *Volt egy rendszerváltás szerzője* nem Michelet útját követi, e munkája azonban így is (vagy épp ezért) szintén maradandó értékű történetírói alkotás. (Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás. Prohászka Imre fotóival. Rubicon-könyvek, Budapest, 2003. 328 p.*)

Gyáni Gábor

Ladányi János– Szelényi Iván: A kirekesztettség változó formái

A magyar szociológia és társadalomtudomány egyik legerősebb tradíciója és öröksége az a kutatási irány, amely már a 70-es évektől kiemelt figyelmet szentelt a szegénység kérdésének, valamint a magyarországi romák életkörülményei feltárásának és bemutatásának. Olyan nagy nevek fémjelzik ezt a törekvést, mint Kemény István, Ferge Zsuzsa, Havas Gábor vagy Szalai Júlia. Már 1989 előtt is, majd azt követően még intenzívebben számtalan kutatás zajlott a témában, és talán elmondhatjuk, hogy a rendszerváltást követően egész Közép- és Kelet-Európában hirtelen a nyilvános közéleti és tudományos diskurzus középpontjába került téma empirikus hátterét alapozták meg ezek a munkák.

Ebbe a hagyományba illeszkedik bele szervesen Ladányi János és Szelényi Iván most megjelent könyve. A két szerző ideális munkapárost alkot, és ez már önmagában is felkelti az olvasó érdeklődését. Ladányi János, aki első munkáit az iskolai szegregációról, illetve a városi társadalom térbeli szerkezetéről és a területi szegregációról írta, több mint egy évtizede foglalkozik intenzíven a romákkal, aktívan részt vett a romákkal kapcsolatos legkülönbözőbb antidiszkriminációs megmozdulásokban és közéleti harcokban, kiváló terepismerettel rendelkezik, és közismerten nyugtalan és kritikus személyiség. Szelényi Iván ennek pont az ellenkezője: a

magyar szociológia egyik legmeghatározóbb alakja, nemzetközileg elismert tudós, aki egész életművében az államszocializmus és posztkommunizmus rendszerszintű analízisében dolgozik, kiváló elméletalkotó, számos kulcsfogalom szociológiai bevezetése és analitikus feltárása fűződik a nevéhez, amúgy a világ egyik legcsöndesebb és legtoleránsabb embere.

Közös vállalkozásuk méltó szakmai és emberi kvalitásaihoz. *A kirekesztettség változó formái* címmel megjelent könyvük bár számos pontján kritizálható, két dolognak biztos nem mondható, nevezetesen unalmasnak és szokványosnak. A szerzők kimondott-képpen nem mondott célja a könyvükkel az, hogy új fogalmi keretbe helyezték a romákkal mint etnikai kisebbséggel foglalkozó szakmai diskurzust, ami szándékaik szerint vagy akár attól függetlenül is újraértékelésre invitál az eddigi, a romákkal és a szegénységgel kapcsolatos tudásunk tekintetében.

A könyv alapdilemmája a címben is jelzett kirekesztettség kérdése. Annak a kérdése, hogy miként fordulhat elő, hogy a huszonegyedik században, az európai modernizáció és civilizatorikus fejlődés útját bár szakadozottan és törésvonalakkal, de sikeresen bejáró magyar társadalomban élhetnek emberek emberhez nem méltó életet, ami mélyen sérti azt az amúgy társadalmilag konszenzuálisan elfogadott értéket, hogy az emberi méltósághoz, az emberhez méltó élethez mindenkinek joga van. Mindez pedig nem pusztán egyéni sorsok és tragédiák eredője, bár ha csupán az lenne, akkor sem

lenne elfogadható, hanem egy közösség kollektív élménye és tapasztalata. Hogyan fordulhatott elő, hogy a roma társadalom egy jelentős része kirekesztetté vált, és ebben milyen szerepet játszik az, hogy ők romák.

Ladányi János és Szelényi Iván három megközelítésben, egy történet három metszetében értelmezi – amúgy szerves összhangban – a kirekesztettség természetét. Az első kísérlet egy elméleti megközelítés. A struktúraelméletek fogalmi rendszerében arra tesznek a kísérletet a szerzők, hogy a jelenség helyét pontosan definiálják. A centrális fogalom az *underclass* (társadalom alatti osztály): ez az a csoport, amelyik a társadalmi hierarchia legalján helyezkedik el, amelynek tagjait átjárhatatlan szakadék választja el a „teljes” társadalomtól, akik kívül rekednek a munkaerőpiacon, akiket a társadalom kirekeszt magából. Az *underclass* réteg általában fizikailag is elkülönül a többségi társadalomtól, és ennyiben a kirekesztésének legnyilvánvalóbb jegye a szegregáció. A kirekesztés és a kirekesztett létállapot létrehozza a maga kultúráját, amit általában a szegénység kultúrájának szoktak nevezni.

A szerzők emellett érvelnek, véleményem szerint jogosan, hogy a roma társadalom nem azonosítható az *underclass*-szal, hiszen a romák esetében egy tagolt társadalomról van szó. Az viszont igaz, hogy Magyarországon a rendszerváltást követően létrejön egy olyan szegény, társadalom alatti osztály, amelybe társadalomtörténeti okoknál fogva számos roma bekerül. Ráadásul a többségi társadalom előítéletessége, a szegénység kultúráját azonosítva a romák kultúrájával, szívesen látja cigánynak ezt a csoportot.

A második metszet – a könyv legjobb része – egy történet, a csenyétei cigányok életének elmesélése. Igazi mese ez a rész, ami a szerzők több mint egy évtizedes személyes szakmai és emberi „résztevő megfigyelésének” bemutatása. Csenyéte egy pár száz lakosú kis falu a Csereháton, és arról

vált közismertté, hogy azon kevés – bár egyre növekvő számú – települések egyike, amelyik teljesen zárt szegény- és romagettóvá vált. A falu mai állapota a kirekesztettség minden tünetének szélsőséges lenyomata. A faluban teljes a munkanélküliség, a családoknak az egyetlen megélhetési forrást a szociális juttatások jelentik; megszűnt minden olyan infrastruktúra, ami a perspektívát jelentheti egy közösség számára: a falut körzetesítették, ezáltal a közigazgatás kikerült a település fizikai határain kívül, nincs tömegközlekedés, ha lenne munka a régióban, akkor sem lehetne már busszal eljutni oda. Az általános iskola felső tagozata elköltözött, nincs már kocsma, a boltok szegényesek. A faluból minden nem cigány elköltözött már, ezáltal megszűntek a paraszti gazdaságok és házkörülű kertek. Megszűnt persze a cigánytelep is, hiszen a telepről a parasztok házaiba a romák beköltöztek, a szegénység és a kultúra okán azonban a házak állaga rohamosan romlik. Megszűnt a paraszti minta, a helyben lakó romák nem tudnak mit kezdeni a kerttel, nem tudnak vállalkozni, de már alkalmi munkát sem vállalhatnak a parasztagazdaságokban (vagy a megszűnt szövetkezetben). A falu népessége mindezek ellenére nemhogy nem csökken, hanem nőni kezdett: ennek egyik oka a magas gyermekszám, a másik oka pedig, hogy egyre több egyre szegényebb roma család költözik be a faluba, megvásárolva az elhagyott parasztházakat. Azok a romák pedig, akik tehetségesebbek, agilisabbak, illetve akikben még megvan a többre vágyás igénye, és persze akik szerencsésebbek, követik a parasztokat, és elmenekülnek a faluból.

A szerzők úgy látják, hogy Csenyéte esete példázza az osztály alatti társadalom kialakulását. A csenyétei közösség kikertült a társadalmi munkamegosztásból, nem részesül a társadalmi változásoknak, nem profitál a külvilág civilizatorikus fejlődéséből. Ladányi és Szelényi azonban azt hangsúlyozzák, hogy

ez nem roma történet. Bár a történet szereplői romák, a falu sorsa nem ezzel függ össze, hanem a szegénység magyarországi történetével, és azokkal a strukturális tényezőkkel, ami a szegénységet konzerválja. Különösen érdekes a könyvnek az a fejezete, ami a csenyétei romák történetét meséli el a tizenkilencedik századtól napjainkig. Ez a történet az integrációs és a szegregációs folyamatok ciklikus változását mutatja: a tizenkilencedik században az integráció, majd a szegregáció, a szocializmus éveiben újra az integráció, majd a rendszerváltást követően a totális szegregáció.

Ebben a végső szakaszban (ami, szemben a közhiedelemmel, nem a rendszerváltással, hanem már korábban kezdődött) a többségi társadalom túlélési stratégiái már nem működnek, viszont felerősödnek azok a strukturális és kulturális jegyek, amelyek a zárt szegény társadalmakat jellemzik: a pillanatnyi szükséglet (leginkább az éhség) diktálta viselkedés, az egalitarianizmus, a patrónus-kliens személyes kapcsolati háló, a bizalom teljes hiánya, a közösségen belüli presztízs teljes eltűnése. A szegénység kultúrája valóban meghatározó jegye a mindennapi történéseknek, de ennek háttérben mindig ott vannak a kemény strukturális okok. A szegénység kultúrája csak reakció a peremfeltételek kényszereire.

Az underclass társadalom kialakulásának egy sajátos tragikus (szinte már komikus) vetülete a könyvben, ahogy minden jó szándékú, kívülről érkező kísérlet kudarcot vall a közösség sorsának jobbra fordításáért. A szerzők visszafogottan, arányosan, sőt rejtett önkritikával mutatják be, ahogy elhivatott és morálisan elkötelezett értelmiségiek, tapasztalt szociális munkások, külföldi szakemberek újabb és újabb ötletekkel, alapítványokkal, erőforrásokkal akarják felrázni a falut, de legjobb esetben kudarcot szenvednek, és távozni kényszerülnek, rosszabb eset-

ben maguk is feloldódnak és hasonulnak a helyi körülményekhez, „elcigányosodnak”. A strukturális és kulturális peremfeltételek azonban nem hagynak semmi részt a szegénység gettójának az áttöréséhez.

Végül a harmadik metszet nagyívű kísérlet arra, hogy az empirikus szociológia eszköztárával, országhatárokon átnyúlva hasonlítsák össze a szerzők, mit is jelent valójában romának lenni Bulgáriában, Romániában illetve Magyarországon.

Ez a rész talán a legelnagyoltabb fejezete a könyvnek, ugyanakkor igazán lényeges kérdéseket vet fel. A szerzőpáros kutatása empirikusan igazolja, hogy mennyire ország- és kultúrafüggő a roma kategorizáció „pontossága”. Az, hogy ki a roma, alapvetően megítélés kérdése, akkor pedig az ítélet mögötti szándék és motiváció jelöli ki a csoport-hovatartozás határait. Az országok összehasonlításának másik fontos következtése, hogy a szegénnyé válás esélyeit sokkal erősebben meghatározzák a hagyományos strukturális tényezők (iskolázottság vagy munkaerőpiaci helyzet), mintsem az etnikai tényezők. Így válik értelmessé, hogy a magyarországi romák esélye, hogy elkerüljék a szegénységet, jobb, mint más országokban a nem roma lakosság esetében.

Végül egy apró technikai jellegű megjegyzés. Kár, hogy a könyv külalakja messze elmarad a tartalom igényességétől és izgalmától. A szerzők igazán megérdemelték volna a Napvilág Kiadótól, hogy nem igénytelen, szürke papíron, jellegtelen és csúnya borítóval, rossz képi reprodukciókkal, olvashatatlan térképekkel jelenjék meg a szövegük. De azért még ez sem tudja elrontani az olvasó izgalmát, ha kézbe veszi Ladányi János és Szelényi Iván könyvét. (*Ladányi János – Szelényi Iván: A kirekesztettség változó formái. Bp., Napvilág Kiadó, 2004. 190 p.*)

Örkény Antal

DSc, szociológus, egyetemi tanár